

## WSTĘP

Odkrywanie początków własnej egzystencji człowieka – to pasjonująca podróż w krainę myśli ludzkiej, która od zamierzchłych czasów próbowała rozwikłać tajemnicę powstania i rozwoju niewidzialnego, ukrywającego się przez długie miesiące w łonie matki bytu ożywionego, jakim jest ludzki *embryon*. Już w starożytności wielu lekarzy, filozofów i teologów zastanawiało się nad mechanizmem zapłodnienia, dziedziczenia cech, determinacji płci, etapami rozwojowymi płodu, jego anatomią i fizjologią. Stawiało sobie też kluczowe pytanie, od kiedy można nazwać go człowiekiem. W swoich poszukiwaniach opierali się oni głównie na trzech źródłach. Pierwszym z nich były przesłanki rozumowe, rozwijane w środowiskach medycznych i filozoficznych. Polegały one najogólniej na obserwacji zjawisk przyrodniczych, doświadczeniach empirycznych przeprowadzanych na zwierzętach (czasem także na zwłokach ludzkich) oraz wyciąganiu zeń wniosków ogólnych, filozoficznych, dotyczących pierwszych stadiów życia człowieka. Źródłem drugim, istotnym szczególnie dla teologów chrześcijańskich, były dane Objawienia przekazane w tekstach biblijnych, uzupełnione przez opinie żydowskie zawarte w Talmudzie, midraszach i starotestamentalnych apokryfach. Źródło trzecie stanowiły obyczaje społeczne wobec płodów ludzkich, wśród których na pierwsze miejsce wysuwają się uregulowania prawne dotyczące sztucznego poronienia oraz praktyczne odniesienia starożytnych Greków i Rzymian do noworodków. Nie można też zapomnieć o istotnej roli doświadczeń związanych z przeżywaniem okresu poprzedzającego urodzenie się dziecka w rodzinie, doznaniach relacjonowanych przez brzemienne kobiety oraz osobistej refleksji filozofów i teologów nad własnymi, pierwszymi, najbardziej tajemniczymi etapami ziemskiego bytowania.

### 1. CEL ROZPRAWY

Niniejsza rozprawa ma na celu prześledzenie refleksji teologicznej nad statusem ontycznym ludzkiego embrionu, jaka rozwinęła się w pierwszych wiekach chrześcijaństwa. Tezy Ojców Kościoła w tej kwestii były swoistą

wypadkową wspomnianych wyżej źródeł i nurtów. Niejednokrotnie bazowały na ówczesnych teoriach medycznych i filozoficznych; stąd trudne – a właściwie niemożliwe – jest ich całkowite oddzielenie od refleksji starożytnych myślicieli pozachrześcijańskich. Dlatego rozprawa podejmuje także – choć jedynie pośrednio – zbadanie istotnych wątków filozoficzno-empirycznych w kwestii ludzkiego embrionu w starożytności.

Pogląd na status prenatalnych faz egzystencji ludzkiej jest ściśle związany z pytaniem o moralną (nie)dopuszczalność zabiegu spędzenia płodu ludzkiego. Problem ten jawi się jako pierwszy – w porządku chronologicznym – z zakresu biogenezy, czyli dylematów etycznych związanych z początkiem życia ludzkiego. Stąd część trzecia niniejszego opracowania podejmuje analizę podejścia starożytnych do pierwszego „bioetycznego” problemu, jakim była ocena moralna spędzania płodu. Rozwiązania zaprezentowane przez teologów wczesnego Kościoła mogą być współcześnie uznane za reprezentatywne dla rozwiązywania analogicznych kazusów moralnych w odniesieniu do embrionów i płodów ludzkich w świetle etyki personalistyczno-chrześcijańskiej.

## 2. WYJAŚNIENIE POJĘĆ

Temat rozprawy – *Embrion ludzki w starożytnej refleksji teologicznej* – wymaga wyjaśnienia, polegającego na uściśleniu terminów w nim zawartych.

### a. Embrion

*Embrion* (gr. ἔμβρυον [*embryon*] – młody; zarodek, płód ludzki) – we współczesnym rozumieniu oznacza rozwijającą się istotę ludzką w pierwszej fazie jej istnienia, tzn. od zapłodnienia, poprzez stadium zygoty, moruli i blastocysty, wytworzenie embrioblastu i trofoblastu oraz zagnieżdżenie w macicy, aż do ukształtowania organów, czyli do końca 8. tygodnia ciąży<sup>1</sup>. Powyższe określenie nie może być – rzecz jasna – odniesione do rozumienia embrionu w świecie antycznym. Choć termin ἔμβρυον występował już w ówczesnym słownictwie, był jednak różnie rozumiany i określał zwykle:

---

<sup>1</sup> Por. M. MACHINEK, *Embrion ludzki*, [w:] A. MUSZALA (red.), *Encyklopedia bioetyki*, Radom, Polwen 2007<sup>2</sup>, s. 167. Próg 8. tygodnia jest przyjmowany umownie, nie zaś jako istotna cezura w rozwoju prenatalnym. Po tym czasie mówi się już nie tyle o embrionie, ile raczej o płodzie ludzkim.

„produkt/owoc poczęcia”, „tego, który jest/wzrasta w łonie” (τὸ κατὰ γαστρὸς)<sup>2</sup>, „załążek przyszłego człowieka” (*originem futuri hominis*)<sup>3</sup> itp. Swoim semantycznym zakresem obejmował okres życia ludzkiego pomiędzy poczęciem a narodzeniem – a zatem o wiele dłuższy niż się mu to przypisuje współcześnie. W pewnym sensie jego synonimami były łacińskie: *foetus*<sup>4</sup> (płód) oraz – używane chętniej przez lekarzy i filozofów – *conceptus* (ten, który się począł) i *nasciturus* (ten, który ma być zrodzony); choć ich znaczenia nie pokrywają się całkowicie i każdy z nich niesie nieco inny odcień znaczeniowy, jednak – z racji, iż określały one zawsze istotę ludzką w prenatalnym okresie istnienia – używamy ich tu zamiennie. Ogólnie zatem pod pojęciem embrionu rozumiemy w niniejszym opracowaniu wszelki ludzki byt poczęty w łonie matki i nie narodzony.

## b. ludzki

Termin ten zacieśnia przedmiot naszej refleksji do *człowieka*. Choć starożytni lekarze i filozofowie wykonywali doświadczenia na embrionach zwierzęcych (o czym w *Części I*), to jednak nie stanowią one przedmiotu niniejszej analizy. Z drugiej strony, niejednokrotnie badania te były *per analogiam* odnoszone do człowieka, pozwalając na wyciągnięcie wielu ważnych wniosków dla zrozumienia jego embriogenezy; z tego względu są one także istotne w refleksji nad embrionem ludzkim.

## c. starożytna

Granice okresu *starożytności* określane są w rozmaity sposób, w zależności od omawianych obszarów geograficznych, politycznych, kulturowych czy religijnych. W niniejszym opracowaniu analizujemy zapisy o ludzkim embrionie powstałe w okresie od VI w. przed Chr. do VIII w. po Chr. Początek refleksji wyznaczają pierwsze teorie filozofów przyrody (Pitagorasa, Anaksagorasa, Empedoklesa), koniec zaś – zapisy z penitencjałów anglosaskich na Zachodzie oraz nieliczne refleksje w tej kwestii ostatniego ojca Kościoła Wschodniego – Jana Damasceńskiego (†749). Z dwóch powodów zacieśniamy liczbę analizowanych tekstów filozoficznych i medycznych do kręgów starożytnej Grecji i Rzymu. Po pierwsze, stanowiły one bezpo-

<sup>2</sup> ATENAGORAS Z ATEN, *Prośba za chrześcijanami*, XXXV, 2.

<sup>3</sup> MINUCJUSZ FELIKS, *Oktawiusz*, XXX, 2.

<sup>4</sup> Takiego określenia używa np. Tertulian; por. TERTULIAN, *De anima*, XXXVII, 2 („Ex eo igitur foetus in utero homo, a quo forma completa est”).

średnią bazę dla refleksji teologów chrześcijańskich pierwotnego Kościoła o ludzkim embrionie. Po drugie, dopiero w świecie grecko-rzymskim można mówić o początkach naukowej embriologii; wcześniejsze teksty egipskie, asyryjskie czy babilońskie miały charakter głównie mitologiczny; były one zbyt odległe – i czasowo, i kulturowo – dla Ojców patrystycznych, dlatego nie znalazły oddźwięku w ich rozważaniach. Z tych samych powodów pomijamy też inne kręgi starożytnych cywilizacji, zwłaszcza Dalekiego Wschodu, choć skądinąd rozwinęły one również własne i ciekawe teorie na temat człowieka w stadium prenatalnym.

#### d. refleksja teologiczna

Zasadniczy korpus niniejszego opracowania stanowi analiza refleksji *teologicznej* pierwotnego Kościoła o ludzkim embrionie (*Część II i III*), począwszy od najstarszego tekstu chrześcijańskiego *Didache*. Wielu zdziwieniem może napawać fakt, iż rozważania o statusie ontycznym i moralnym nasciturusa znajdują się już w starożytnych zapisach chrześcijańskich. Jak to wkrótce wykażemy, w okresie patrystycznym embrion/płód ludzki oddychał już głęboko oboma płucami – zarówno tradycji wschodniej, jak i zachodniej. Co więcej, u niektórych teologów doczekał się wnikliwego opisu swego życia i natury, zawartego w osobnych traktatach, stanowiących usystematyzowany wykład na jego temat i zachowujących wysoką rangę teologiczną także w czasach współczesnych. Głęboki ukłon winien być uczyniony w tym miejscu przede wszystkim wobec triady jego największych przyjaciół: Tertuliana (na Zachodzie), Grzegorza z Nyssy (na Wschodzie) oraz Maksyma Wyznawcy, stanowiącego swoisty zwornik myśli greckiej i łacińskiej o ludzkim conceptusie. Wiele analiz tych, jak i innych teologów starożytnych pozostaje wciąż nieznanymi polskiemu czytelnikowi, stąd istnieje pilna potrzeba ich odkrycia.

Niniejsza rozprawa nie jest traktatem patrystycznym. Choć wymagała zagłębienia się w teksty starożytnych Ojców Kościoła, jednak nie rości sobie pretensji do tego, by stanowić wyczerpującą analizę lingwistyczno-historyczną poszczególnych fragmentów ich dzieł. Nie jest także opracowaniem z historii medycyny czy historii filozofii, choć z konieczności przytacza duże partie opinii starożytnych filozofów i lekarzy o początkach ludzkiego życia. Jest ona rozprawą z *teologii moralnej*, która poszukuje chrześcijańsko-personalistycznej normy postępowania w działaniach podmiotów indywidualnych i społecznych wobec ludzkiej istoty w stadium prenatalnym. Zasadniczą kwestią, jaka się tu jawi, jest pytanie: *czy embrion ludzki jest człowiekiem?* W którym momencie się nim staje? W interrogacjach tych za-

warte są kwestie pokrewne: o pochodzenie duszy w embrionie oraz o moment jego animacji, czyli połączenia pierwiastka duchowego (jakiego?) z komponentem cielesnym. Poszukiwanie odpowiedzi na te pytania – wraz ze starożytnymi Ojcami – jest przedmiotem *Części II* niniejszej rozprawy.

Niemożliwe jest wszakże dogłębne rozpatrzenie kwestii człowieczeństwa nasciturusa bez odniesienia się do opinii teologów patrystycznych na temat przerywania ciąży. Orzekanie o (nie)godziwości tego zabiegu stanowi przykład pierwszego w historii zastosowania teoretycznej refleksji nad statusem ludzkiego embrionu do konkretnego przypadku, jakim jest interupcja. Jak istotny był to dla starożytnych kasus, świadczy chociażby wielość wypowiedzianych opinii teologicznych; można się wręcz pokusić o stwierdzenie, iż mało który z Ojców patrystycznych pominął ten problem milczeniem. Omówienie ich poglądów w kwestii aborcji stanowi przedmiot *Części III*.

Niniejsza rozprawa stara się wyjść naprzeciw dwóm postulatom stawianym współczesnej teologii, szczególnie przez Sobór Watykański II oraz papieża Jana Pawła II. Pierwszym z nich jest powrót do źródeł apostoelskich i patrystycznych w dyskusji teologicznej, a to z tej racji, iż Ojcowie Kościoła stali w najbliższej odległości czasowo-kulturowej od głoszenia orędzia Chrystusa. Zatem ich orzekanie w różnych kwestiach i wypowiedzane sądy jawią się jako swoisty model właściwego uprawiania teologii w dobie współczesnej. Postulatem drugim jest powrót teologicznej refleksji do człowieka – *osoby* – jako kryterium moralności<sup>5</sup>. Nietrudno odgadnąć, jak istotne znaczenie ma w tym świetle znalezienie odpowiedzi, czy nasciturus jest już człowiekiem, czy nie.

### 3. METODA PRACY

W realizacji wyżej nakreślonych zamierzeń posłużono się metodą analityczno-historyczną. Wychodzi ona od przedstawienia najważniejszych tekstów starożytnych pisarzy, by poddać je stosownej analizie słowno-znaczeniowej. Aby uniknąć wrywkowego przytaczania cytatów, opinie teologiczne zostały z reguły umieszczone na tle całości poglądów poszczególnych myślicieli, a przynajmniej odpowiednich fragmentów okalających daną wypowiedź. Po analizie reprezentatywnej grupy tekstów z danego zagadnienia dokonano ich podsumowania, umieszczonego w szerszym kontekście historycznym. Ma ono na celu wypracowanie tezy ogólnej w najważniejszych kwestiach, jak np. „mechanizmów zapłodnienia”, „teorii animacji”

---

<sup>5</sup> Por np. CA 11-13; RH 13-14; VS 48-50.

itp. Końcowe wnioski dotyczące statusu embrionu ludzkiego oraz moralnej kwalifikacji sztucznego poronienia zawarte są odpowiednich partiach *Części II*, *Części III* oraz w *Zakończeniu*.

Przyjęta metoda wymagała spojrzenia interdyscyplinarnego, wkraczającego na pola nauk empirycznych, filozoficznych i egzegetycznych. Może to prowokować zarzut zbyt szerokiej perspektywy założonej przez piszącego. Jednakże takie całościowe opracowanie problemu było konieczne, a na usprawiedliwienie można przytoczyć fakt, iż starożytność nie znała podziału nauk, jaki dokonał się w erze nowożytnej, stąd filozofowie często zabierali głos w dyskusjach nad problemami z terenu nauk określanych współcześnie jako „biologiczne”, „medyczne” czy „ścisłe”. I *vice versa*, praktycznie wszyscy lekarze starożytni byli w jakimś stopniu filozofami, podejmowali rozważania natury ogólnej, zastanawiając się nad sensem działania sił w przyrodzie, ich pierwotnym źródłem, pochodzeniem duszy, sposobem umiejscowienia jej w człowieku itp. Wszyscy oni odnosili się też do tekstów religijnych, a nawet mitologicznych, zaś od czasów głoszenia Ewangelii Chrystusa ustosunkowywali się do wyrażanego przez nią kryterium wartościowania oraz do wypracowywanej na jej podłożu chrześcijańskiej refleksji teologicznej. Stąd zanalizowanie jedynie poglądów „embriologicznych” Ojców patrystycznych, bez odniesienia ich do szerszego, pozaeklezyjnego kontekstu historyczno-polemicznego, byłoby z pewnością niepełne, a nawet wręcz niezrozumiałe. Najlepszym przykładem może tu posłużyć Tertulian, który nigdy nie wyruszał w podróż abstrakcyjnej refleksji nad statusem płodu ludzkiego bez uprzedniego solidnego przygotowania bagażu empirycznego, opartego nieraz na specjalistycznych dziełach medycznych<sup>6</sup>. Równie istotne jest przytoczenie też filozofów – zwłaszcza Platona, Arystotelesa, stoików, epikurejczyków i neoplatoników – gdyż zazwyczaj to w dyskusji z nimi Ojcowie patrystyczni wypowiadali swoje poglądy.

#### 4. ŹRÓDŁA I SPOSOBY CYTOWANIA

W tym miejscu właściwe jest wskazanie źródeł, z których korzystano w redakcji niniejszej rozprawy. Wymienienie ich jest przede wszystkim wyrazem głębokiego uznania ze strony piszącego te słowa wobec niezwyklego trudu zgromadzenia i opracowania wielu unikalnych tekstów starożytnych. I tak, w kwestiach *medycznych* najistotniejsze teksty zebrane zo-

---

<sup>6</sup> Por. TERTULIAN, *O duszy*, XXV, 5; TENŻE, *Apologetyk*, VII-IX.

stały w opracowaniach H. Dielsa i W. Kranza<sup>7</sup>, A. Laksa<sup>8</sup> (presokratycy), É. Littré<sup>9</sup> (hipokratycy), francuskim wydaniu krytycznym *Gynaikieia* (Soranos z Efezu)<sup>10</sup> oraz C.G. Kühna<sup>11</sup> (Galen). Z kolei z zakresu starożytnej *filozofii* bezcenne informacje przekazał w *Żywotach i poglądach słynnych filozofów* Diogenes Laertios<sup>12</sup> oraz Pseudo-Plutarch w *Opiniach filozofów*<sup>13</sup>; najważniejsze jednak są, rzecz jasna, pisma samych filozofów, z których wiele zostało przetłumaczonych na język polski. W analizie tekstów żydowskich teksty źródłowe zawarte są w zbiorach L. Goldschmidta (*Talmud Babiloński*)<sup>14</sup>, M. Schwaba (*Talmud Jeruzolimski*)<sup>15</sup> oraz H. Friedmana i M. Simona (midrasze)<sup>16</sup>. Najobszerniejszymi zaś zbiorami tekstów *patrystycznych* są niewątpliwie serie *Patrologia Graeca* i *Patrologia Latina* pod redakcją P. Migne'a<sup>17</sup> oraz kolekcja «Sources Chrétiennes»; tu także dysponujemy już znaczną ilością polskich tłumaczeń.

W cytowaniu tekstów starożytnych skorzystano z istniejących przekładów polskich, odnotowując zawsze tłumacza danego fragmentu lub dzieła w pierwszym przypisie. W przypadku braku przekładu polskiego zastosowano tłumaczenie własne, oznaczone za każdym razem: (tł. wł.). Cytaty, części tekstu, zwroty i terminy o szczególnie randze przytoczono zarówno w oryginale, jak i tłumaczeniu polskim. Gdy dotarcie do tekstu oryginalnego okazało się niemożliwe – co dotyczy zwłaszcza tekstów medycznych – skorzystano z ich przekładów na współczesne języki zachodnie. W cytowaniu tekstów Starego i Nowego Testamentu oparto się z reguły na *Biblii*

<sup>7</sup> H. DIELS, W. KRANZ, *Die Fragmente der Vorsokratiken*, Berlin 1956.

<sup>8</sup> A. LAKS, *Diogènes d'Apolonie: la dernière cosmologie présocratique*, Lille, „Presses universitaires”, Cahiers de Philologie, 1983.

<sup>9</sup> É. LITTRÉ, *Oeuvres complètes d'Hippocrate* (tr. fr. É. Littré), Paris, éd. É. Littré, 1839-1861.

<sup>10</sup> SORANOS D'ÉPHÈSE, *Maladies de femmes (Gynaikieia)* (tr. fr. P. Burgière, D. Gourevitch, Y. Malinas), Paris, Belles Lettres, 1998-2000.

<sup>11</sup> C.G. KÜHN, *Claudii Galeni opera omnia*, Leipzig 1821-1833.

<sup>12</sup> DIOGENES LAERTIOS, *Żywoty i poglądy słynnych filozofów* (tł. I. Kosińska, K. Leśniak, W. Olszewski, B. Kupisa), Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006. Autorem jest Grek Diogenes Laertios, który żył w 1. poł. III w. po Chr. Podaje on wiele cennych informacji o filozofach starożytnych od Talesa po Epikura.

<sup>13</sup> PSEUDO-PLUTARQUE, *Opinions des philosophes*, V, 5 (tr. fr. G. Lachenaud), Paris, CUF, 1993.

<sup>14</sup> L. GOLDSCHMIDT, *Der Babylonische Talmud* (12 vols), Berlin 1929-1936.

<sup>15</sup> M. SCHWAB, *Le Talmud de Jérusalem* (11 vols), Paris 1932-1933.

<sup>16</sup> H. FREEDMAN, M. SIMON (ed.), *Midrash Rabbah* (7 vols), London, The Soncino Press, 1961<sup>3</sup>.

<sup>17</sup> P. MIGNE (red.), *Patrologiae cursus completus. Series Graeca* I-CLXI, Indices I-IV, Paris 1857-1866; P. MIGNE (red.), *Patrologiae cursus completus. Series Latina* I-CCXVII, Indices I-IV, Paris 1878-1890.

Poznańskiej<sup>18</sup>; jeśli odniesiono się do Biblii Tynieckiej, wówczas zostało to oznaczone dopiskiem: (BT).

Poruszanie się po terenie starożytnych tekstów chrześcijańskich było dla autora ułatwione dzięki istnieniu wielu polskich tłumaczeń. Bezcenną pomocą okazał się zwłaszcza swoisty przewodnik po nich, jakim jest *Bibliografia patrystyczna (1901-2004)* opracowana przez W. Stawiszyńskiego<sup>19</sup>. W interesującej nas kwestii embrionu ludzkiego najczęściej skorzystano z tłumaczeń A. Świderkówny, M. Przyszychowskiej, J. Niemirskiej-Pliszczyńskiej, J. Sajdaka, M. Michalskiego, W. Szołdrskiego, W. Budzika, W. Kania, M. Starowieyskiego, W. Myszora, S. Kalinkowskiego, W. Eborowicza (teksty patrystyczne)<sup>20</sup>, K. Leśniaka, W. Witwickiego oraz P. Siwka (teksty filozoficzne).

## 5. AKTUALNY STAN BADAŃ

W kwestii badań nad starożytną refleksją o embrionie ludzkim powstało w ostatnich latach kilka dogłębnych i bardzo ciekawych opracowań, zwłaszcza w języku francuskim (Ph. Caspar<sup>21</sup>, M.H. Congourdeau<sup>22</sup>, V. Dasen<sup>23</sup>, J.C. Larchet<sup>24</sup>, J.M. Thevoz<sup>25</sup>), angielskim (G.R. Dunstan<sup>26</sup>, D.A.

<sup>18</sup> *Biblia Poznańska* opracowana pod red. ks. M. Petera i ks. Mariana Wolniewicza, wyd. III, Poznań, Księgarnia Wojciecha, 1997-1998.

<sup>19</sup> W. STAWISZYŃSKI, *Bibliografia patrystyczna 1901-2004*, Kraków, Homini, 2005.

<sup>20</sup> Przy tej okazji autor pragnie wyrazić swoje uznanie i podziękowanie redaktorom i tłumaczom serii wydawniczych tekstów patrystycznych, takich jak: *Antologia Literatury Patrystycznej* (red. M. Michalski), *Biblioteka Ojców Kościoła* (red. J. Naumowicz), *Głos Tradycji* (red. W. Kania), *Ojcowie Żywi* (red. M. Starowieyski), *Tomy Ojców Kościoła* wydane przez IW PAX, *Pisma Ojców Kościoła*, *Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy* (red. E. Stanula), *Źródła Myśli Teologicznej* (red. A. Bandura, A. Baron, T. Górski, H. Pietras, E. Staniek) oraz *Apokryfy Nowego Testamentu* (red. M. Starowieyski).

<sup>21</sup> PH. CASPAR, *La saisie du zygote humain par l'esprit. Origine et postérité de l'ontogénèse aristotélicienne*, Paris, Namur, 1987; TENŽE, *L'embryon au II<sup>ème</sup> siècle*, Paris, L'Harmattan 2002; TENŽE, *Penser l'embryon d'Hippocrate à nos jours. Recherche bioéthique*, Paris, Editions Universitaires, 1991.

<sup>22</sup> M.-H. CONGOURDEAU, *L'embryon et son âme dans les sources grecques*, Paris, Association des amis du Centre d'histoire et civilisation de Byzance, 2007; TAZ, *L'enfant à naître*, Paris, Les Pères dans la foi, Migne, 2000.

<sup>23</sup> V. DASEN (éd.), *L'embryon humain à travers histoire. Images, savoirs et rites*, Gollion (CH), Infolio, 2007.

<sup>24</sup> J.-C. LARCHET, *Pour une éthique de la procréation. Éléments d'anthropologie patristique*, Paris, Cerf 1998.

<sup>25</sup> J.-M. THEVOZ, *Entre nos mains l'embryon: recherche bioéthique*, Genève, Labor et Fides, 1990.

<sup>26</sup> G.R. DUNSTAN (ed.), *The Human Embryo. Aristotle and the Arabic and European Tradition*, Exeter, University of Exeter Press, 1990.



Jones<sup>27</sup>) i włoskim (E. Nardi<sup>28</sup>). W naszej rodzimej literaturze teologicznej szczególnie cenne są artykuły omawiające moralną kwalifikację zabiegu przerywania ciąży w świetle tekstów biblijnych (J. Chmiel<sup>29</sup>, S. Szymik<sup>30</sup>, M. Wojciechowski<sup>31</sup>), patrystycznych (S. Longosz<sup>32</sup>, E. Staniek<sup>33</sup>, M. Starowieyski<sup>34</sup>) i filozoficzno-medycznych (S. Longosz<sup>35</sup>, J. Gula<sup>36</sup>). Status ludzkiego conceptusa w historii refleksji filozoficzno-teologicznej został po raz pierwszy zaprezentowany w polskiej literaturze przez zmarłego w 2003 r. bioetyka R. Otowicza<sup>37</sup>, zaś ostatnio poszerzony w rozdziale I dogłębnej analizy M. Machinka *Spór o status ludzkiego embrionu*<sup>38</sup>. Niniejsze opracowanie wpisuje się w nurt przytoczonych publikacji, skupiając się jednak tylko i wyłącznie na okresie starożytnym. Autor żywi nadzieję, że skreślone poniżej strony staną się przyczynkiem w dyskusji bioetycznej nad statusem ontologicznym i moralnym życia ludzkiego w stadium prenatalnym. Równocześnie pragnie wyrazić szczególną wdzięczność za pomoc specjalistyczną, cenne uwagi i życzliwość ks. prof. dr. hab. Jerzemu Chmielowi, ks. dr. hab. Arkadiuszowi Baronowi, ks. dr. Stanisławowi Wronce i ks. dr. Robertowi Woźniakowi z Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie, jak i wielu innym osobom, które wspierały go i w różny sposób przyczyniły się do do-

<sup>27</sup> D.A. JONES, *The Soul of the Embryo. An Enquiry into Status of the Human Embryo in the Christian Tradition*, London-New York, Continuum, 2004.

<sup>28</sup> E. NARDI, *Procurato aborto nel mondo greco-romano*, Milan, A. Giuffrè, 1971.

<sup>29</sup> J. CHMIEL, *Dziecko poczęte według Biblii i starożytnego judaizmu*, [w:] RBL 44 (1991), s. 42-47.

<sup>30</sup> S. SZYMIK, *Życie poczęte w świetle wypowiedzi biblijnych*, [w:] AK 2 (1996), s. 163-171.

<sup>31</sup> M. WOJCIECHOWSKI, *Biblia o dzieciach nienarodzonych*, [w:] „Więź” 5 (1992), s. 96-99.

<sup>32</sup> S. LONGOSZ, *Aborcja i porzucanie dzieci w starożytności pogańskiej i chrześcijańskiej. Materiały bibliograficzne*, [w:] RT 51 (2004), z. 10, s. 279-291; TENŻE, *Aborcja w opinii św. Augustyna*, [w:] RT 52 (2005), z. 10, s. 125-140; TENŻE, *Antykoncepcja i aborcja w ocenie św. Jana Chryzostoma*, [w:] RT 54 (2007), z. 10, s. 279-301.

<sup>33</sup> E. STANIEK, *Stosunek chrześcijan starożytnych do dziecka przed jego narodzeniem według Ojców Kościoła*, [w:] RBL 1-3 (1991), s. 47-53.

<sup>34</sup> M. STAROWIEYSKI, *Aborcja w oczach wczesnochrześcijańskich pisarzy*, [w:] „Studia Paradyskie” 3 (1993), s. 107-128.

<sup>35</sup> S. LONGOSZ, *Ojcowie Kościoła a przerywanie ciąży*, [w:] VoxP 8-9 (1985), s. 261; *Prawo rzymskie o aborcji*, [w:] H. KOWALSKI, M. KURYŁOWICZ (red.), *Contra leges et bonos mores. Przepęstwa obyczajowe w starożytności greckiej i rzymskiej*, Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2005, s. 209-220.

<sup>36</sup> J. GULA, *O przerywaniu ciąży w starożytności. Kilka uwag polemicznych*, [w:] „Ethos” 30-31 (1995), s. 247-253.

<sup>37</sup> R. OTOWICZ, *Etyka życia*, Kraków, WAM, 1998, s. 147-157.

<sup>38</sup> M. MACHINEK, *Spór o status ludzkiego embrionu*, Olsztyn, Wydawnictwo UWM, 2008, s. 13-75.

pracowania tekstu. Podziękowanie za sporządzenie recenzji kieruje do prof. dr. hab. Tadeusza Brzezińskiego z Akademii Medycznej w Szczecinie. Nie sposób też zapomnieć o anonimowych pracownikach bibliotek (zwłaszcza Collège de France w Paryżu oraz John Rylands Library w Manchesterze), którzy okazali wiele zrozumienia i pomocy nieznanemu człowiekowi z obcego kraju, wyciągając z im tylko wiadomych miejsc teksty, których samo wzięcie do rąk przyprawiało czasami o przyspieszone bicie serca...

Wyruszmy zatem w tę jedną z najbardziej pasjonujących podróży, prowadzącą nas do odkrywania własnych początków egzystencji, zagłębiając się w starożytne manuskrypty. Przemierzając antyczne krainy Achai i Rzymu, mamy nadzieję dotrzeć również do embrionalnych stadiów myśli europejskiej o osobie ludzkiej, jej statusie, godności i prawach.